

FEKETE BALÁZS* – RÓBERT PÉTER**

MAGYAR JOGI ATTITÜDÖK TIPIZÁLÁSA NEMZETKÖZI KONTEXTUSBAN

E tanulmány nemzetközi eredmények kontextusában elemzi a magyar lakosság jogi attitűdjeit. Kiindulópontja James L. Gibson és Gregory A. Caldeira 1996-ban megjelent tanulmánya, mely az akkori Európai Gazdasági Közösség tagállamaiban végzett átfogó Eurobarometer-kutatás alapján elemezte a Nyugat-Európára jellemző általános jogi attitűdöket. Egy 2015-ben végzett nagymintás adatfelvétel során Magyarországon is lekérdezték Gibson és Caldeira kérdéseit. A tanulmány ezeket az eredményeket bemutatva helyezi összehasonlító kontextusba a magyar jogi attitűdöket. A magyar lakosság jogi attitűdjei a korábbi kutatási eredményektől eltérően egy négy faktorból álló struktúrában mutathatók be megfelelően, mely azt jelzi, hogy a kiszámíthatóság és a paternalizmus igénye erősebb a magyar attitűdökben, míg az egyéni szabadság értékelése alacsonyabb szintű – és ezek az eltérések a jogi értékek strukturáltságát is befolyásolják. Összességében azonban az eredmények nem mutatnak alapvető eltérést a nyugati jellemzőktől, különös tekintettel arra a tényre, hogy a nyugati eredmények is további alcsoportokba rendezhetőek, azaz nem létezik egy homogén európai jogtudat-minta.

1. A NEMZETKÖZI KITEKINTÉS SZÜKSÉGESSÉGE

A nemzeti jogi kultúra szintje, mely a legtöbb empirikus adatfelvétel és kutatás magától értetődő egysége, a joggal kapcsolatos attitűdök kutatásának legalapvetőbb dimenziója. Ez a szint nyilvánvalóan alapvető fontosságú, ugyanakkor mégsem válhat kizárólagossá, a hazai adatok nemzetközi viszonyrendszerbe helyezése további lényeges problémákra irányíthatja rá a figyelmet, és így gazdagíthatja az adatokból kirajzolódó következtetéseket.

2015-ös empirikus adatfelvételünk egyik kifejezett célja az volt, hogy nemzetközi viszonylatban is összehasonlítható adatokhoz jussunk. Véleményünk szerint a magyar jogi kultúra ismeretét¹ jelentősen bővítheti az, ha képet kapunk arról,

* Tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4; egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3.

E-mail: fekete.balazs@tk.mta.hu.

** Egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar, 9022 Győr, Liszt Ferenc út 42; programvezető kutató, TÁRKI Zrt, 1112 Budapest, Budaörsi út 45.

E-mail: probert@sze.hu.

¹ Az utóbbi évtizedek kutatásairól összefoglalóan lásd GAJDUSCHER György: „Empirikus jogtudat-kutatás Magyarországon 1990 után” *Iustum Aequum Salutare* 2017/1. 55–80; a legújabb kutatások eredményeiről pl. BERKICS Mihály: „Laikusok és jogászok nézetei a jogról” in HUNYADI György – BERKICS Mihály (szerk.): *A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem* (Budapest:

hogy a hazai jogi attitűdök hogyan viszonyulnak más országok hasonló attitűdjeihez, illetve az azokból kirajzolódó nemzetközi trendekhez. Áttekintve a szakirodalmat, egy 1996-ban megjelent tanulmány tűnt mind tartalmi, mind módszertani szempontból a legmegfelelőbb kiindulópontnak. E tanulmány egy amerikai szerzőpáros, James L. Gibson és Gregory A. Caldeira eredményeit foglalja össze. Fő célkitűzése, hogy empirikus adatok elemzése alapján betekintést nyújtson az európai jogi kultúrákat meghatározó jogi attitűdök összefüggéseibe – ez alatt az 1992-ben 12 tagállamból álló Európai Közösséget értve.²

2. A GIBSON–CALDEIRA-KUTATÁS ALAPÁLLÍTÁSAI

Az egyik fő amellől szóló érv, hogy e tanulmány eredményeit felhasználjuk a hazai eredmények nemzetközi összehasonlításban történő értelmezéséhez és elemzéséhez a Gibson–Caldeira-tanulmány módszertani kidolgozottsága. E módszertani megalapozottság azért lényeges, mert tisztában vagyunk azzal, hogy a jogi kultúra fogalma mögött nem áll tudományos konszenzus; az adott kutatás szempontjai és céljai szerint e kifejezés több plauzibilis jelentést is felvehet és ezek elhatárolása nem minden esetben könnyű feladat.³ Úgy véljük, hogy a jogi kultúra fogalmi bizonytalanságai miatt csak a szigorú módszertani alapfelvetések következetes érvényesítése mellett lehet a témát valóban tudományos igénnyel kutatni.⁴

Gibson és Caldeira kiindulópontja szerint a jogi kultúra – más értelmezési dimenziók mellett – megközelíthető a joggal kapcsolatos társadalmi attitűdök összességéként is, melyekben kulcsszerepet játszanak a joghoz kapcsolódó értékek.⁵ A joghoz kapcsolódó értékek több szinten jelennek meg: (1) a jogtudat mint az joggal kapcsolatos attitűdök fogalata, (2) a jogi kultúra értékei, (3) a jogi gondolkodásra hatást gyakorló általános kulturális értékek. A kutatás további szűkítése, illet-

ELTE Eötvös Kiadó 2015) 141–159; GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: „A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma. Összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján” *Pro Futuro* 2015/1. 11–28; GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: „A jogismeretet befolyásoló társadalmi tényezők elemzése” *Pro Futuro* 2015/2. 71–95; GAJDUSCHEK György: „Miért engedelmessékednek az emberek a dohányzást tiltó jognak?” *Jogtudományi Közlemény* 2016/1. 19–30; RÓBERT Péter – FEKETE Balázs: „Ki ellen nyerne meg Ön egy pert? Attitűdök jogról, bizalomról rétegződési szempontból” *Iustum Aequum Salutare* 2017/1. 81–97.

² James L. GIBSON – Gregory A. CALDEIRA: „The Legal Cultures of Europe” *Law and Society Review* 1996. 55–85. A kilencvenes évek nemzetközi szakirodalmában részben hasonló, de jóval szűkebb keretek között – Hollandia és Németország egy-egy szomszédos tartománya – elvégzett, attitűdvizsgálatot is magában foglaló kutatás volt Erhard Blankenburg munkája, mely azonban esetünkben nem tűnt felhasználhatónak. Erhard BLANKENBURG: „Patterns of Legal Culture: The Netherlands Compared to Neighboring Germany” *The American Journal of Comparative Law* 1998/1. 1–41.

³ A vonatkozó fogalomhasználat áttekintéséhez lásd Susan S. SILBEY: „Legal Culture and Legal Consciousness” in *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences* (New York: Elsevier 2001) 8623–8629.

⁴ Vö. FEKETE Balázs: „A kortárs 'jogi kultúra' fogalom eredete: Lawrence M. Friedman a jogi kultúráról” *Iustum Aequum Salutare* 2017/1. 52–53.

⁵ GIBSON–CALDEIRA (2. l.) 58–59.

ve módszertani pontosítása érdekében a szerzők jelzik, hogy vizsgálatuk kizárólag a jogi kultúra értékeire és az azokra alapuló joggal kapcsolatos attitűdökre terjedtek ki. Három ilyen értéket azonosítanak hipotézisszerűen: (1) az egyéni szabadság (és annak társadalmi támogatása), (2) a jogállam (és annak társadalmi támogatottsága), (3) a jog semlegessége (és annak társadalmi percepciója).⁶ Összegezve, Gibson és Caldeira kutatásának legáltalánosabb célja az „átlagpolgároknak” a jog természetével és működésével szembeni elvárásainak az előbbi hipotézisből kiindulva és a fenti módszertani megszorítások között.⁷ Ezt három kutatási kérdés alapján kívánták elvégezni: (1) a különféle joghoz kapcsolódó értékek helyzete a nyugat-európai közgondolkodásban, (2) az ezek közötti kapcsolatok intenzitása, és (3) azok esetleges koherens mintázatai.⁸

2.1. A KUTATÁS EMPIRIKUS ALAPJAI

A kutatás egy 1992-ben végzett rendszeres féléves Eurobarometer omnibusz felméréssel indult (Eurobarometer 38.0), melybe a szerzők megrendelése alapján több kérdést is beillesztettek az Európai Bíróságról. Majd e felmérés válaszadóinak egyes csoportjait 1993 őszén újra megkeresték telefonon, és immár részletesebb interjút készítettek velük a kutatás nyolc attitűdkérdése alapján. Írországbán, Portugáliában és Kelet-Németországban a kérdéseket személyes beszélgetések során tették fel, mert úgy vélték, hogy a telefonos megkeresés jelentősen torzítathatja a mintát a telefonvonalak akkori relatív alacsony száma miatt. Dániában jogi okok miatt egy új mintával dolgoztak, a szabályozás ugyanis nem tette lehetővé az újrakérdést.⁹

A telefonos vagy személyes beszélgetések során a válaszadóknak a lenti nyolc állítással kapcsolatban kellett megfogalmazniuk álláspontjukat egy ötfokozatú skála segítségével (teljes mértékben egyetért; inkább egyetért; egyet is ért, meg nem is; inkább nem ért egyet; egyáltalán nem ért egyet).

1. Nem kell engedelmeskedni az olyan törvényeknek, amelyek Ön szerint igazságtalanok.

2. Néha jobb figyelmen kívül hagyni a jogot és rögtön megoldani a problémákat, mint a jogi megoldásra várni.

3. Ha valaki nem ért egyet a joggal, akkor rendben van, hogy megszegi, ha vigyáz arra, hogy ne kapják el.

4. A jog ritkán áll az Ön oldalán, a törvények általában korlátozóak és az Ön érdekeivel ellentétesek.

⁶ Részletesen GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 59–61.

⁷ GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 59.

⁸ GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 62.

⁹ GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 62. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezzük: az eredeti kutatás esetében is felvethető, hogy a nemzetek közötti különbségekre vonatkozó eredmények milyen mértékben adódnak az adatfelvételi módszertan eltéréseiből.

5. *Az Ön érdekei ritkán jelennek meg a jogban, a jog általában azoknak a szempontjait tükrözi, akik uralkodni akarnak Ön felett.*

6. *A törvényeknek alapvetően az emberek, és nem a hatalmon lévők értékeinek kell alapulnia.*

7. *A társadalomnak nem kellene elfogadnia azokat, akiknek a többségtől szélsőségesen eltérő politikai nézetei vannak.*

8. *Jobb egy rendezett társadalomban élni, mint annyi szabadságot engedni az embereknek, hogy az már a rendet veszélyeztetheti.*¹⁰

A szerzők a fenti nyolc kérdést nem esetlegesen választották ki, hanem azzal a kifejezett céllal, hogy megjelenítsék a hipotézisként megfogalmazott jogi értékeket. Ezek alapján Gibson és Caldeira feltételezése szerint az első három kérdés a jogállamisággal kapcsolatos attitűdökre kérdez rá, a második három a jog semlegességéhez kapcsolódó attitűdökre (e dimenziót a szerzők találóan, ám a magyar szaknyelv számára nehezen értelmezhetően jogi „elidegenedésnek” – *legal alienation* – nevezik),¹¹ az utolsó két kérdés pedig az egyéni szabadsághoz való viszonyulást mutatja.

Módszertani szempontból fontos, hogy a kutatás során külön adatokat vettek fel a volt Nyugat- és Kelet-Németországban, mivel úgy vélték, hogy a politikai egyesítés nem eredményezhette ilyen rövid időszak alatt (1991-et követően) a joggal kapcsolatos attitűdök egységesülését. A hazai eredmények szempontjából ez a megkülönböztetés kiemelkedő jelentőségű, hiszen lehetővé teszi, hogy azokat ne csak a nyugati országok, hanem egy volt szocialista ország hasonló adataival is összevethessük.

2.2. A FŐBB MEGÁLLAPÍTÁSOK

A tanulmány kutatásunk szempontjából fontos eredményeit három csomópontba rendezhetjük. Közhelyszerűnek hangzik, mégis fontos kiemelni: az adatok meggyőzően igazolják azt, hogy jelentős eltérések vannak az egyes nyugat- és dél-európai

¹⁰ Eredeti megfogalmazásban: 1. It is not necessary to obey a law you consider unjust. 2. Sometimes it might be better to ignore law and solve problems immediately rather than wait for a legal solution. 3. If you don't particularly agree with law it is all right to break it if you are careful not to get caught. 4. It is rare that law is on my side; usually, I find laws to be restrictive and against my interest. 5. My interests are rarely represented in law, usually law reflects the views of those who want to control me. 6. The ultimate basis of law should be the values of the people, not the values of the dominant political, economic and social powers. 7. Society shouldn't have to put up with those who have ideas that are extremely different from the majority. 8. It is better to live in an orderly society than to allow people too much freedom that they can become disruptive. (Módszertani megjegyzés: a kérdéseket a magyar nyelv általános szabályait figyelembe véve és azt szem előtt tartva fordítottuk, hogy a kérdezést megkönnyítsük. Ebben értékes segítséget kaptunk az adatfelvételt végző cég munkatársától.) GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 63–65.

¹¹ GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 65. A semlegesség talán neutrálisabb kifejezés, de a kijelentések szövegét tekintve az elidegenedés kifejezés is relevánsnak tekinthető.

országok társadalmainak jogi attitűdjei között.¹² A joggal kapcsolatos statisztikailag mérhető attitűdök szintjén tehát nem létezik valamiféle egységes és ideális „európai” jogi kultúra. A komolyabb eltérések miatt így a magyarázatok plauzibilis kéréte továbbra is a nemzeti szint marad. Mindhárom attitűdcsoportban – jogállamiság, a jog semlegessége, egyéni szabadság – különféle skálákat lehet képezni az adatok segítségével az egyes országok között, melyek végpontjaiban már jelentős eltéréseket láthatunk. Ha például a jogállamisággal kapcsolatos attitűdök megfelelő fokmérőjének tekintjük a harmadik kérdést – ami arra a cinikus attitűdre kérdez rá, hogy meg lehet-e szegni a jogot akkor, ha valószínűsíthető, hogy nem kapnak el és büntetnek meg ezért –, akkor azt láthatjuk, hogy ebből a szempontból Nagy-Britannia lakosai a leginkább jogtisztelők, a „legjogkövetőbbek”, míg a legelnézőbbek Luxemburg, Portugália és Görögország polgárai.¹³ Hasonló skálák képezhetők a másik két attitűdcsoport, a jog semlegessége és az egyéni szabadság értékelése kapcsán is.

Az előbbieken alapján – kiegészítve az összetartozó kérdésekre vonatkozó átlagokkal, faktorelemzéssel és az egyes értékek közötti korrelációs számításokkal – a szerzők a vizsgált országokat három csoportba sorolják, mely alapján a fenti jogi attitűdök három mintázatát azonosítják. Az egyik oldalon áll a görög, a belga, a luxemburgi, a portugál és a kelet-német jogi kultúra, amelyekben a jogállam tisztelete nem erős, az egyéni szabadságot kevésbé értékelik, és a jog semlegességének percepciója is gyenge.¹⁴ Ezzel szemben Dánia, Hollandia, a volt Nyugat-Németország és Nagy-Britannia jogi kultúráját az egyéni szabadság fontossága, a jogállam kifejezett támogatása, és a jog elnyomó jellegének elutasítása jellemzi.¹⁵ E két markáns és jól azonosítható mintázat mellett megfigyelhető egy harmadik, kevésbé szembetűnő mintázat is, mely a spanyol, az olasz, a francia és az ír jogi kultúráját jellemzi, és az előbbi attitűdök keveredése határozza meg.¹⁶

A szerzők ezenfelül külön kiemelik a nyugati és a keleti német jogi kultúra közötti kontrasztot, tekintettel arra, hogy az ország keleti részében élők attitűdjei markánsan eltérnek a nyugati lakosokétól: kevésbé támogatják a jogállamot, a jogot kevésbé látják semlegesnek, és az egyéni szabadságot is kevésbé értékelik.¹⁷ A tanulmány szerzői a különbség megállapításán túl nem próbálják meg annak okait is feltárni; a kelet-német területek szocialista múltja és annak kulturális öröksége azonban minden bizonnyal fontos szerepet játszott e különbség kialakulásában. Éppen ennek fényében különösen érdekesek a magyar eredmények, lévén Magyarország szintén egy volt szocialista ország, vagyis elképzelhető, hogy a hazai jogi attitűdök hasonlóak lesznek a kilencvenes évek elejének kelet-német attitűdjeihez; ugyanakkor ez a szocialista múlt napjainkra sokkal távolibb, mint a Gibson–Caldeira-kutatás idejében volt. Az a tény tehát, hogy a magyar kutatás időben távolabb áll a szocialista politikai rendszer összeomlásától, magyarázatul szolgálhatna abban az eset-

¹² GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 63.

¹³ GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 63.

¹⁴ GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 70.

¹⁵ GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 70.

¹⁶ GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 70.

¹⁷ GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 70.

ben, ha a hazai jogi attitűdök esetében nem mutatkozna olyan éles „kelet-nyugati” különbség, mint amit Gibson és Caldeira mutatott ki a két német minta esetében. Ha viszont markáns eltérést találunk, méghozzá olyan jelleggel, amit összefüggésbe hozhatunk Magyarország szocialista múltjával, akkor komoly bizonyítékot találunk arra, hogy a joggal kapcsolatos gondolkodásban, a jogi kultúrában a hosszú távú mintázatok és a történeti örökség jelentős szerepet játszanak.

Utolsóként azt is meg kell említeni, hogy a joggal kapcsolatos attitűdök lehetséges magyarázó változói (iskolai végzettség, társadalmi osztály, nem, kor, vallás) közül egyedül az iskolai végzettséggel tudtak a kutatók statisztikailag szignifikáns összefüggést megállapítani, és ezt is csupán a vizsgált országok kétharmadában (Belgiumban, Dániában, Írországbán és Luxemburgban nem).¹⁸ E szocio-demográfiai magyarázó változó alapján arra következtethetünk, hogy a magasabb végzettségűek jobban támogatják a jogállamot, jobban értékelik az egyéni szabadságot, és jobban hisznek a jog semlegességében.¹⁹ A többi magyarázó változó tekintetében Gibson és Caldeira nem tudott érdemi következtetést levonni a jogi attitűdökkel kapcsolatban.

2.3. A KUTATÁS KRITIKÁI

Természetesen e kutatás is több ponton megalapozottan kritizálható. Elsőként rá kell mutatni arra, hogy noha a kutatás alapsokasága 3667 válaszadó, az egyes országok vonatkozásában csak alacsony (191 és 313 közötti) elemszámokkal találkozhatunk. Az országonkénti elemszámok emellett nem minden esetben követik a lakosságarányokat, sőt egyes esetekben kifejezetten aránytalanok. Például Luxemburgban 197 lakost kérdeztek meg, míg a sokkal nagyobb lakosságszámú Németország nyugati részében mindössze 191-et.²⁰ Másodsor, a tanulmány egyik fő eredményét képező faktorelemzés is joggal bírálható, tekintve hogy a háromból két faktor (a jogi elidegenedés és a szabadság értékelése) esetében egy-egy elem értéke igen alacsony súllyal van jelen (0,21 és 0,24). Ezt a szerzők is érzékelik, de úgy érvelnek, hogy ennek ellenére a faktorelemzés alátámasztja a következtetéseiket.²¹ Véleményünk szerint a faktorelemzés esetében a szerzők túlzottan is ragaszkodtak ahhoz a kiinduló hipotézisükhöz, hogy a jogi kultúra három értékből – jogállamiság, jogi elidegenedés és egyéni szabadság – tevődik össze, és erre vezethető vissza, hogy az említett statisztikai fenntartás ellenére egy három faktorból álló, a választott kiindulópontjukkal egybevágó struktúrát (megmagyarázott variancia: 57,6%) fogadtak el és használtak a modellezéshez.

¹⁸ GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 72.

¹⁹ GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 71.

²⁰ Megjegyezzük, hogy az alacsony elemszám magyarázattal szolgálhat arra, hogy a szerzők miért nem találtak erősebb kapcsolatot a jogi attitűdök és a válaszolók társadalmi jellemzői között.

²¹ Mint írják: „Though some of the loadings of the items are unusually low (eg., LA2 and LIB1), generally the factor analysis supports the operationalization of the concepts.” (Noha egyes faktorelemek szokatlanul alacsonyak (pl. LA2 és LIB1) a faktorelemzés általánosságban támogatja a fogalmak operacionalizálását.) GIBSON–CALDEIRA (2. lj.) 67.

E nyilvánvaló problémák ellenére összességében úgy véljük, hogy az eredmények jól használhatók a magyar jogi kultúra egyes dimenzióinak nemzetközi összefüggések közé helyezéséhez és jobb, összehasonlító szempontú megértéséhez. A fenti problémákat pedig a kutatás előnyére igyekeztünk „fordítani”, amennyiben egyrészt jelentősen nagyobb elemszámmal (közel 1000 fős mintával) dolgoztunk, s így eredményeink statisztikai értelemben megbízhatóbbak lettek; másrészt a faktorelemzés során szabadabban kezeltük a kiinduló hipotézist, nem ragaszkodtunk a három faktorból álló szerkezet rekonstruálására, hanem inkább a statisztikai pontosságra törekedtünk.

3. A JOGGAL KAPCSOLATOS VÉLEMÉNYEK LEÍRÓ BEMUTATÁSA

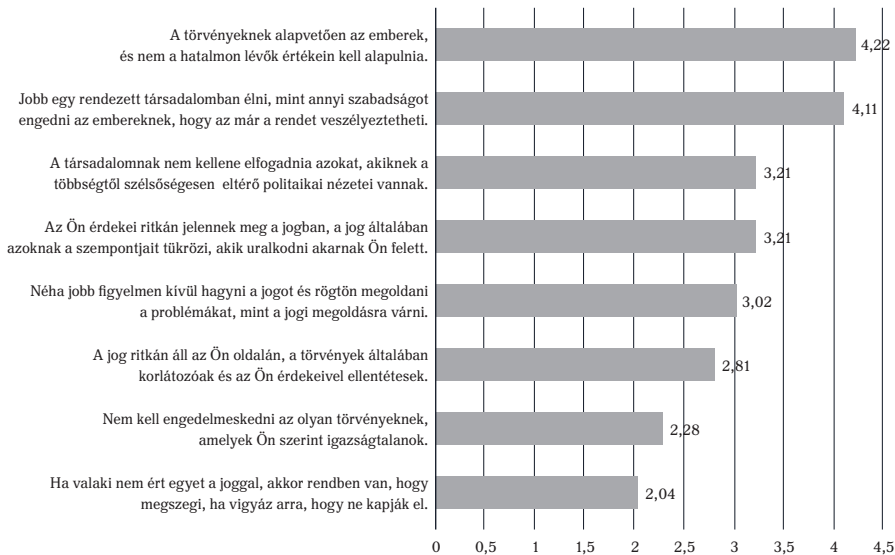
Elemzésünk első lépéseként átfogó képet mutatunk arról, hogyan gondolkodnak a magyar válaszadók arról a nyolc kérdésről, amelyeket a nemzetközi kutatást követve saját hazai adatfelvételünkben is feltettünk.²² Mint korábban kifejtettük, a nyolc állítással kapcsolatban a válaszadók a véleményüket egy ötfokozatú skála segítségével fejezhették ki, ahol az 5-ös érték jelentette, hogy valaki teljesen egyetért, míg az 1-es érték azt, hogy egyáltalán nem ért egyet az adott kijelentéssel. Az egyes kérdések esetében a skála 1 és 5 közötti átlagát számítottuk ki. Minél magasabb ennek az értéke, annál nagyobb a vonatkozó állítással való egyetértés mértéke. Az eredmények az 1. ábrán szerepelnek.

A kapott adatok azt mutatják, hogy Magyarországon a lakosság elsősorban két jogi vonatkozású állítással ért egyet. Az egyik szerint a törvényeknek és a jognak általában az embereket, és nem a hatalmat kell szolgálniuk. Ebben a kérdésben a válaszolók több mint fele teljesen egyetértett, s további egynegyed is inkább támogatta azt, ami együttesen közel 80 százalékos többség, akik ily módon egy nagyon határozott *demokratikus elvárás*t fogalmaztak meg általában a joggal szemben. Ettől viszont csak alig maradt el egy másik, a válaszadók háromnegyede által vallott kijelentés támogatottsága (45 százalék teljes mértékben, 31 százalék inkább egyetértett), amely egy egészen másfajta szemléletet, nevezetesen egy *rendpárti* attitűdöt tükröz („Jobb egy rendezett társadalomban élni...”).

Van másfelől két állítás, amelyeknek nagyon alacsony a támogatottsága a magyar lakosság körében. Ez a két kérdés a jogkövető magatartást kérdőjelezi meg, két eltérő legitimitációt kínálva fel arra, hogy valaki ne tartsa be a törvényeket. A cinikusabb megfogalmazás szerint csak arra kell vigyázni, hogy az illető „le ne bukjon”, ha törvényt szeg; ezzel a kérdéssel a válaszolók 45 százaléka egyáltalán nem értett egyet, s mindössze 15 százalék volt az egyetértők aránya. A másik állítás az igazságtalan törvény betartása alól mentette fel a polgárokat, s így már csak minden harmadik válaszoló utasította el a törvények ilyen alapon való be nem

²² Az empirikus adatfelvétel a hivatkozott OTKA 105552 számú kutatás keretében készült, országosan reprezentatív 1000 fős véletlen mintán, sztenderd kérdőíves módszerrel, személyes lekérdezéssel.

1. ábra. A jogra vonatkozó véleményekkel való egyetértés mértéke
(A kérdezettek véleménye 5 fokú skálán mérve)

tartását. Majd minden ötödik kérdezett (18 százalék) viszont teljesen vagy részben egyetértett azzal, hogy az igazságtalan törvényeknek nem kell engedelmeskedni. E két kérdés alapján úgy tűnik, hogy a *jogkövetés normája* erős elvárás Magyarországon, vagy legalábbis egy közvélemény-kutatás során a jelentős többség úgy gondolja, hogy ezt a választ „illik” az ilyen kérdésekre adnia.

Összevetve a fenti eredményt azzal, amit Gibson–Caldeira állapított meg Kelet-Németország esetében több mint két évtizede, rövidebb a berlini fal leomlása után, az optimista interpretáció úgy hangozhatna, hogy nálunk már kialakult egy nyugati normákat követő jogi attitűd e tekintetben. A kevésbé optimista értelmezés szerint pedig legalább annyit elmondhatunk, hogy két és fél évtizeddel a rendszerváltás után a magyar lakosság többsége legalább már azt tudja, mi lenne a megfelelő jogi magatartás.

Az egyetértés, illetve elutasítás két pólusán elhelyezkedő két-két kérdés között a többi négy kijelentés esetében inkább az egyetértés a jellemző. Az egyik ilyen állítással például, miszerint „a társadalomnak nem kellene elfogadnia azokat, akiknek a többségtől szélsőségesen eltérő politikai nézetei vannak”, több mint 40 százalék teljesen vagy részben egyetért. Gibson és Caldeira szerint ez a nézet a rendpárti kijelentéshez hasonlóan, amelynek – mint láttuk – szintén erős a támogatottsága Magyarországon, az *egyéni szabadság* fontosságát kérdőjelezi meg. Úgy látszik tehát, hogy ebben a vonatkozásban a mai magyar eredmények közel kerülnek a 20 évvel ezelőtti kelet-német attitűdökhöz, ahol a válaszadók szintén kevésbé tartották fontosnak az egyéni szabadságot, mint a nyugati polgári társadalmakban.

3.1. A FAKTORELEMZÉS EREDMÉNYEI A MAGYAR ADATOKON

Mint láttuk, a Gibson–Caldeira-kutatás egyik központi eredménye, hogy a nyolc kérdésre adott válaszok szórását (különbségeit) három faktor segítségével vissza tudják vezetni a kiindulópontnak tekintett három jogi értékre. A kutatás bemutatása során már jeleztük, hogy e faktorelemzés két kérdés nagyon alacsony faktorsúlya miatt problémákat vet fel. Épp ezért nem tekintettük célnak, hogy egy három faktorból álló struktúrát hozzunk létre, minthogy a mi elemzésünk nem „fentről lefelé” halad, vagyis nem egy feltételezett konstrukciót kényszerítünk rá az adatokra, hanem „lentől felfelé” épül fel, ami azt jelenti, hogy az adatokból indul ki és jut el a magyar jogi kultúra egy értelmezhető szerkezetéhez.

A magyar adatokon elvégzett feltáró faktorelemzés eredményeképpen egy négy faktorból álló struktúrát kaptunk. Ez a négy faktor összességében megközelítőleg 70 százalékát fedi le az eredeti nyolc kérdésnek. A vonatkozó eredmények a tanulmány végén, a Függelékben található 2. ábrán láthatók. Az ábra alján szerepelnek a korábban leírt kérdések, az alattuk szereplő számok – 953 és 988 közötti értékek – pedig az érvényes válaszadói esetszámokat mutatják; a kutatás 1000 fős mintájából tehát a legrosszabb esetben is csak 47 fő válaszaik estek ki.

A kapott négy faktor közül az első a *jogi elidegenedésre* vonatkozik (ez önmagában 30 százalékot magyaráz), és mint a nyilak jelzik az ábrán, a magyar jogtudatban két állítás felel meg ennek a vélekedésnek („A jog ritkán áll az Ön oldalán...”; „Az Ön érdekei ritkán jelennek meg a jogban...”), amelyek talán valóban egy, a jogtól alapjaiban távolságtartó attitűdöt mutatnak. A második faktort tekintettük a *(semleges) jogállam* gondolati leképeződésének. Amint a nyilak is mutatják, ez a faktor az első három kérdésen alapul, és ez az eredmény pontosan megfelel a Gibson–Caldeira-modell harmadik faktorának, ami a szerzők eredeti tanulmányában a *Rule of Law* nevű faktort alkotta.

A harmadik faktor a *jog kiszámíthatósága* nevet kapta. Itt adunk számot leginkább a magyar jogtudat sajátosságáról, tekintve hogy ez a faktor két olyan kérdésből áll össze, amelyek az eredeti Gibson–Caldeira-modellben máshová tartoztak. Az egyik állítást („A törvényeknek alapvetően az emberek, és nem a hatalmon lévők értékein kell alapulnia”) a nemzetközi kutatás a *legal alienation* attitűdhez sorolta, de ez a megfogalmazás valójában kevésbé távolságtartó és elutasító, mint a másik két kijelentés esetében (4-5. kérdések). A harmadik faktor másik állítása („Jobb egy rendezett társadalomban élni, mint annyi szabadságot engedni az embereknek, hogy az már a rendet veszélyeztetheti”) pedig az eredeti tanulmányban a *Szabadság értéke* faktor részét képezte. Ez érthető annyiban, hogy a szöveg kifejezetten utal a szabadság mértékére, de a mondat összességében mégis inkább a kiszámíthatóságra vonatkozó elvárást fejez ki („Jobb egy rendezett társadalomban élni...”). Ennélfogva ezt az eredményünket is plauzibilisnek tekinthetjük.

A magyar adatok alapján készített modellben így a *Szabadság értéke* faktor pusztán egy kérdésen alapul. Ez az állítás („A társadalomnak nem kellene elfogadnia azokat, akiknek a többségtől szélsőségesen eltérő politikai nézetei vannak”) ugyanakkor az eredeti Gibson–Caldeira-modellben meglehetősen alacsony súllyal

(0,24) szerepelt a neki megfelelő faktoron – erre a problémára már utaltunk az eredeti tanulmánnyal kapcsolatban megfogalmazott kritikánkban. Nem alaptalan ezért azt gondolnunk, hogy a nemzetközi kérdőívből átvett kérdések tükrében ez a vélemény valóban markánsan elkülönül a jogról való hazai gondolkodásban.²³

Modellünkről az is elmondható, hogy a faktorsúlyok nagysága hasonló egymáshoz. A 2. ábrán az egyes kérdésekre mutató nyilak melletti legkisebb számok is 0,53 és 0,58. Nincsenek tehát olyan alacsony faktorsúlyok, mint amilyeneket a Gibson–Caldeira-modell esetében kifogásoltunk. Megvizsgáltuk a négy faktor közötti korrelációkat, vagyis hogy mennyire szoros köztük a kapcsolat. Azt kaptuk, hogy az első két faktor (Elidegenedés a jogtól, Semleges jogállam) tartalmilag közelebb áll egymáshoz (a korreláció értéke 0,38), míg a Jog kiszámíthatósága valamivel kevésbé kötődik ezekhez. A Szabadság értéke pedig még inkább elkülönül tudatilag a közvéleményben (a korrelációk itt a másik három faktorialábbal jóval kisebbek: 0,15; 0,17; 0,05).

A nemzetközi kutatáshoz hasonlóan a négy faktorból létrehoztuk egy fő faktort (lásd a 2. ábra tetején), amelyet a jogtudat, a jogi értékek és kultúra kifejeződésének tekintünk. Ebben magasabb súllyal szerepel a Jogtól való elidegenedés és a Semleges jogállam (egyaránt 0,75), és alacsonyabb súllyal bír a Szabadság értéke (0,41). Ez az elemzési lépés azt jelzi, hogy amit ma Magyarországon jogtudatnak vagy jogi kultúrának tekinthetünk, az viszonylag egységesen magában foglalja a jogtól való elidegenedést, a semleges jogállam és – némileg kevésbé – a jog kiszámíthatósága komponenseket, miközben a szabadság értéke érzékelhetően kisebb súllyal van jelen a jogról való közgondolkodásban.

Úgy véljük, hogy az a faktorszerkezeti megoldás, amit a magyar adatokon bemutattunk, statisztikailag megbízhatóbb, mint a Gibson–Caldeira-modell, és sok tekintetben a nyugat-európaihoz hasonló jogtudat-szerkezetet mutat. Ugyanennyire lényegesek azonban a különbségek is. Ezek közül a legfontosabb talán a nyolcadik kérdés esetében mutatkozik meg, amely az EU12-kutatásból kirajzolódó mintázatban az egyéni szabadság faktor egyik elemét képezte, míg hazánkban a kiszámíthatóság faktorban kapott helyet. Ez talán azt jelzi, hogy a biztonság elvárása („Jobb egy rendezett társadalomban élni...”) és az ezzel kapcsolatos paternalizmus-igény nemcsak erősebb a magyar társadalomban,²⁴ hanem a jogi értékek strukturáltságát is komolyan befolyásolja. Már említettük a másik fontos különbséget, a szabadság alacsonyabb értékelését. A harmadik fontos és hasonlóan plauzibilis különbség végül a nyugati mintázathoz képest az, hogy a magyar adatok estében markánsan különválnak a 4. és az 5. vélemény („A jog ritkán áll az Ön oldalán...”, illetve „Az Ön érdekei ritkán jelennek meg a jogban”). Mindkét állítás tartal-

²³ Az alábbi módszertani érv is ebbe az irányba mutat. Amennyiben egy faktorelemzésben olyan eredmény adódik, hogy egyetlen kérdés szerepel egy faktoron, általában célszerű megvizsgálni, hogy mi történne, ha eggyel kevesebb faktor (a mi esetünkben három) lenne a faktorszerkezetben. Ezt megtettük, de ezzel sem jutottunk más eredményhez, ugyanis a szóban forgó kérdés ebben az esetben is különvált és egy önálló faktorra került.

²⁴ E jelenség szocialista korszakbeli gyökereiről lásd KULCSÁR Kálmán: „A modernizáció problémája a magyar társadalomfejlődésben” *Társadalomkutatás* 1985/1. 14–16. és SAJÓ András: *Látzat és valóság a jogban* (Budapest: KJK 1986) 273–293.

ma negatív, egyfajta elidegenedettséget, kiszolgáltatottságot, egy olyasféle peszsimizmust tükröz, amelyről már korábbi tanulmányunkban is említést tettünk.²⁵

3.2. A TÁRSADALMI-DEMOGRÁFIAI JELLEMZŐKKEL VALÓ ÖSSZEFÜGGÉSEK

A fentebb bemutatott faktorszerkezeti megoldást – ahogyan a Gibson–Caldeira-kutatás is tette – megvizsgáltuk a kérdezettek társadalmi-demográfiai jellemzőinek tükrében. Ehhez a variancia-elemzés (ANOVA) módszerét használtuk. A nemzetközi eredményekhez hasonlóan a jogi kultúra, a jogi értékek nálunk is meglepően kevés eltérést mutatnak; nincs statisztikailag jelentős különbség a nemek, az életkor vagy a lakóhely szerint.²⁶ Szintén a nyugat-európai trendekhez hasonlóan viszont az iskolázottság Magyarországon is szignifikánsan differenciál – Gibson és Caldeira a vizsgált országok kétharmadában mutatott ki szignifikáns összefüggést az attitűdök és az iskolázottság szintje között. Emellett jelentős különbség mutatkozik – és ez már magyar specifikum – a jogtudat egyes aspektusaiban a jövedelem szempontjából is. Az 1. táblázatban részletesen összefoglaljuk ezeket a fontosabb különbségeket.

Érdeemes kiemelni, hogy még az egymással egyébként feltehetően összefüggő és ezért egy irányba mutató iskolázottsági és jövedelmi különbségek sem minden esetben, minden jogi attitűdkérdés szempontból jeleznek szignifikáns összefüggést. A legtisztább képet az első három, a jogállamisággal kapcsolatos attitűdökre rákérdező kérdés esetében kapjuk. A jogállamiság elfogadottsága erősebb a magas végzettségűek között, mint azoknál, akik iskolázatlanabbak, az alacsony jövedelem (illetve iskolázottság, társadalmi státusz) pedig valószínűsíti annak elfogadottságát, hogy a jog adott esetben figyelmen kívül hagyható. Hasonló a helyzet a 4-5. kérdések esetében. A jogtól való elidegenedés kevésbé mutatható ki a magas végzettségűek és a magasabb jövedelműek körében. Ez inkább az iskolázatlanokra jellemző, akiknek a jövedelme és vélhetően a társadalmi státusza is alacsony. Ez az eredmény egyfelől (az 1-3. kérdések vonatkozásában) megerősíthet bennünket abban, hogy a jogkövető magatartás elfogadása esetében valóban egy kettős – optimistább vagy realistább – értelmezésről lehet szó. Vagyis a nyugati normáknak megfelelő jogtisztelő gondolkodásmód Magyarországon inkább a magasabb státuszú válaszadók esetében van jelen, vagy – más irányból megközelítve – az ilyen személyek jobban tudják, hogy mi az „elvárt” válasz az ilyen kérdésekre. Másfelől viszont a társadalmi helyzet (iskolázottság, jövedelem) különbségei alapvetően összefüggnek azzal, hogy valaki milyen mértékben gondolkodik elidegenedett módon a jog szerepéről (4-5. kérdések).

A nemzetközi kutatásból átvett utolsó három kérdés konnotációja ellenben valószínűleg eltér Magyarországon attól, amit ezek a kérdések a nyugati társadalmak

²⁵ Lásd RÓBERT–FEKETE (1. l.).

²⁶ GIBSON–CALDEIRA (2. l.).

tagjai számára vélhetően jelentenek. Egyedül a 6. kérdés esetében látható, hogy az iskolázottabb, magasabb státuszú válaszolók egy demokratikus eszménnyel azonosulnak: a törvényeknek az emberek értékein kell alapulnia. Az utolsó két kérdés pedig valószínűleg olyan értelemben megosztó a magyar társadalomban, hogy a válaszok közötti különbségek nem státusz alapon, képzettség, jövedelem szerint alakulnak. Lehetséges, hogy olyan politikai beállítódások (is) befolyásolják ezeket a jogi attitűdöket, amelyek a liberális vagy konzervatív, illetve bal- vagy jobboldali nézetekhez kapcsolódnak, és ebből következően képviselőik között egyaránt lehetnek jobb vagy rosszabb társadalmi helyzetű polgárok is. Ezeket a kérdéseket tehát érdemes lesz a jövőben még tovább elemezni, arra is tekintettel, hogy éppen e kijelentéseknek esetében a faktorelemzésünkben is jellegzetesen eltérő jogi kultúra képe rajzolódott ki Magyarországon, mint amit a nyugati társadalmakra vonatkozóan Gibson és Caldeira kimutattak.

1. táblázat.

Jogi attitűdök kapcsolata az iskolázottsággal és a jövedelemmel

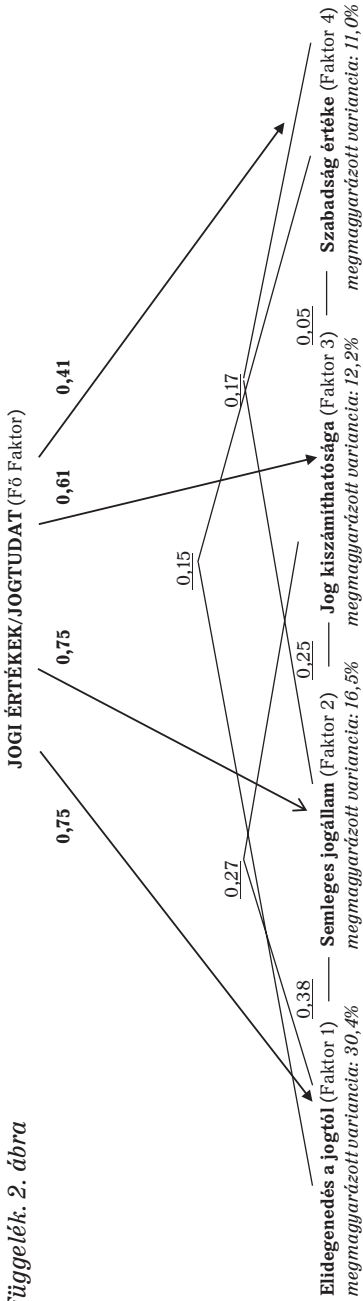
<i>Kérdések</i>	<i>Iskolázottság</i>	<i>Jövedelem</i>
1. Nem kell engedelmessé válni az olyan törvényeknek, amelyek Ön szerint igazságtalanok.	Erősebb elutasítás a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők körében, az iskolázatlanok értenek egyet.	Nagyobb egyetértés alacsony jövedelműek esetében.
2. Néha jobb figyelmen kívül hagyni a jogot és rögtön megoldani a problémákat, mint a jogi megoldásra várni.	Nincs egyértelmű összefüggés.	Nagyobb egyetértés alacsony jövedelemmel rendelkezők körében.
3. Ha valaki nem ért egyet a joggal, akkor rendben van, hogy megszegi, ha vigyáz arra, hogy ne kapják el.	Erősebb elutasítás magasabb iskolai végzettség esetében, az iskolázatlanok értenek egyet.	A kapcsolat nem szignifikáns.
4. A jog ritkán áll az Ön oldalán, a törvények általában korlátozóak és az Ön érdekeivel ellentétesek.	Erősebb elutasítás magasabb iskolai végzettségűek esetében, az iskolázatlanok értenek egyet.	Erősebb elutasítás a magasabb jövedelemmel rendelkezők körében, az alacsony jövedelműek értenek egyet.
5. Az Ön érdekei ritkán jelennek meg a jogban, a jog általában azoknak a szempontjait tükrözi, akik uralkodni akarnak Ön felett.	Erősebb elutasítás magasabb iskolai végzettség esetében, az iskolázatlanok értenek egyet.	Erősebb elutasítás magasabb jövedelműeknél.
6. A törvényeknek alapvetően az emberek és nem a hatalmon lévők értékein kell alapulnia.	Az egyetértés erősebb a magasabb iskolai végzettségűek esetében.	A kapcsolat nem szignifikáns.
7. A társadalomnak nem kellene elfogadnia azokat, akiknek a többségtől szélsőségesen eltérő politikai nézetei vannak.	A kapcsolat nem szignifikáns.	A kapcsolat nem szignifikáns.
8. Jobb egy rendezett társadalomban élni, mint annyi szabadságot engedni az embereknek, hogy az már a rendet veszélyeztetheti.	A kapcsolat nem szignifikáns.	A kapcsolat nem szignifikáns.

4. KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunkban a magyar lakosság jogi gondolkodásmódjára, attitűdjeire vonatkozó nyolc kérdés, illetve állítás alapján, egyrészt ezek leíró bemutatásával, másrészt a közöttük levő összefüggések faktorelemzéssel történő feltárásával azt vizsgáltuk, hogyan viszonyulnak a jogi kultúra terén a 2015 végi magyar empirikus kutatási eredmények az európai tendenciákhoz. Módszertani szempontból természetesen vitatható, hogy közel 25 éves nemzetközi adatok felhasználásával végeztük el ezt az összehasonlítást, azonban úgy véljük, hogy itt a módszertani megfelelés követelménye és a kutatás operacionalizálhatóságának érdeke között kompromisszumot kellett kötni, különösen azért, mert más – hasonló színvonalú és jellegű – nemzetközi adatok nem álltak rendelkezésünkre. Másrészt, mivel 1993 óta Nyugat-Európa nem ment át olyan léptékű társadalmi változásokon, mint amilyen a rendszerváltás volt Magyarországon, azt valószínűsítjük, hogy az adatok mögött rejlő viszonyok nem változtak meg gyökeresen a nyugati társadalmakban. Egy hasonló kutatás feltételezhetően ma is hasonlóan eltérő mintázatokat találna a jogkövetés, a jogállam támogatottsága, az egyéni szabadság fontossága esetében brit, német, skandináv vagy dél-európai országok lakossági felmérése esetén, mint bő két évtizeddel ezelőtt. Ebben az értelemben a magyar eredmények viszonyítási pontjai nem sokat változhattak.

Az összehasonlítás eredményeinek részletes elemzését a fentiekben már elvégeztük (leíró eredmények, a gondolkodásmód szerkezete, a társadalmi-gazdasági helyzettel való összefüggés), ezért itt csak egyetlen záró következtetést vonnánk le. Elemzésünk nem mutat *alapvető* eltérést a nyugati jellemzőktől, főként ha figyelembe vesszük, hogy azok sem egységesek, markáns és jellemző eltérések ott is jelen vannak. Magyarország esetében inkább finom, általában a magyar politikai- és társadalmi fejlődésre visszavezethető eltéréseket láthatunk (ilyen például a szocialista múltból fakadó jogosultság-tudat hiánya, a 19. század második fele óta jellemző paternalizmus-igény, a társadalmi státusz erős hatása a jogi attitűdökre stb.). Véleményünk szerint tehát a joggal kapcsolatos attitűdök átalakulása és a jelenlegi helyzet „nyugati-irányú” javulása leginkább a történelmi örökség feldolgozásától és a – megkésett, befejezetlen, tökéletlen és szabadon választhatunk további jelzőket – polgárosodás sikerétől várható, vagyis attól, hogy a magyar társadalomban is kiteljesedjen egy tudásában és anyagi körülményeiben stabil középosztály. A fentiek alapján ugyanis teljesen egyértelműnek tűnik, hogy az iskolázottság és a jövedelmi szint növekedése együtt jár a jogállami attitűdök megerősödésével.

Függelék. 2. ábra

Nem kell engedelmeskedni az olyan törvényeknek, amelyek Ön szerint igazságtalanok.	0,76	0,92	0,53	0,91	0,58	0,98	0,93
Néha jobb figyelmen kívül hagyni a jogot és rögtön megoldani a problémákat, mint amilyenek Ön szerint igazságtalanok.	0,75	0,25	0,27	0,91	0,58	0,98	0,93
Ha valaki nem ért egyet a joggal, akkor rendben van, hogy megszegi, ha vigyáz arra, hogy ne kapták el.	0,75	0,25	0,27	0,91	0,58	0,98	0,93
A jog ritkán áll az Ön oldalán, a törvények általában korlátozóak és az Ön érdekeivel ellentétesek.	0,61	0,25	0,27	0,91	0,58	0,98	0,93
Az Ön érdekei ritkán jelennek meg a jogban, a jog általában azoknak a szempontjait tükrözi, akik uralkodni akarnak Ön felett.	0,61	0,25	0,27	0,91	0,58	0,98	0,93
A törvényeknek alapvetően az emberek, és nem a hatalmon lévők érteikem kell alapulnia.	0,41	0,05	0,17	0,84	0,67	0,95	0,98
A társadalomnak nem kellene elfogadnia azokat, akiknek a többségtől szélsőségesen eltérő politikai nézetei vannak.	0,41	0,05	0,17	0,84	0,67	0,95	0,98
Jobb egy rendezett társadalomban élni, mint annyi szabadságot engedni az embereknek, hogy az már a rendet veszélyeztetheti.	0,41	0,05	0,17	0,84	0,67	0,95	0,98
Kérdések	967	984	988	970	965	985	953
N Valid	967	984	988	970	965	985	953
Jegyzet	Az aláhúzott értékek Pearson korrelációs együtthatók a Faktor 1 és 2, a Faktor 2 és 3, valamint a Faktor 1 és 3 között. Minden más vasztagított érték faktorsúly. A Faktor 1, 2, 3 és a kérdések közötti nyílak mentén, az elsőrendű faktorrelemzés esetében, a pattern matrixből származó rotált faktorsúlyokról van szó. A Fő Faktor és a Faktor 1, 2, 3, 4 közötti nyílak mentén, a másodrendű faktorrelemzés esetében, rotálatlan faktorsúlyokról van szó.						